

1090), שליטה האחרון לפני הקמת ממלכת המוראבים באנדלוסיה¹⁶. כידוע, נערכו בגרנאדה בשלהי שנת 1066 פרעות איומות ביהודים ונרצחו כשלושת אלפים נפשות יחד עם יהוסף בן שמואל הנגיד. ברם, לפי כל הסימנים לא נחרבה אז הקהילה כליל והיא קמה במהירות לתחייה. כשבא יהודה הלוי לגרנאדה, היינו בשנות השמונים של המאה האחת-עשרה, כיהנו בני משפחת אבן-עזרא במשרות חשובות מטעם השלטון. משפחה זו נחשבה לאחת המיוחסות ביותר בין יהודי ספרד ולפי מסורת, המקובלת בקהילת גרנאדה, היו אבותיה תושבי ירושלים משבטי יהודה ובנימין. בני המשפחה שימשו כ'יורשי עצר ומשרה' כבר במחציתה הראשונה של המאה האחת-עשרה, בזמן מלכותם של חבוס ובאדיס, וגם בתקופתו של עבדאללה התפרסמו בעירם ארבעת ה'שרים' יצחק, משה, יהודה ויוסף בני יעקב אבן-עזרא¹⁷. משה אבן-עזרא היה לא רק משורר ידוע, נצר למשפחת אצילים ובעלי נכסים, אלא גם ממונה על משרה ממשלתית ומכונה על כך בתואר 'צאחב אלשרטה'¹⁸. בתנאים אלה מסוגל היה לתמוך בידידו הצעיר באופן פעיל וכאוות נפשו. יהודה הלוי לא שכח לו מעולם את חסדיו הראשונים, וגם לאחר שעברו כמה שנים הודה לו בעד עזרתו בתומך וברוח בימי נעוריו. אין ספק שדבריו של יהודה לידידו 'הלבשת בנות שירי עדנים' אינם מליצה ריקה, אלא הודאה מפורשת בהשפעה שקיבל ממנו; שהרי משה אבן-עזרא התעמק במידה מיוחדת בדרכי השירה וכלליה, ויכול היה להנחיל תורה שלמה לידידו¹⁹.

16 לפני זמן מועט נתגלה ונדפס על-ידי לוי-פרובנסאל מקור בעל חשיבות לתולדות מלכות, גרנאדה בזמן מלכותו של עבדאללה ואלה הם הזכרונות שכתב המלך עצמו. הטקסט הערבי נדפס בצירוף מבוא מפורט ותרגום צרפתי בכתב-העת: *Al-Andalus III*, 233–349; IV, 29–115 ושמו: *Un texte arabe inédit sur l'histoire de l'Espagne musulmane dans la seconde moitié du XIème siècle* (Madrid 1935/36)

17 אבן-דאוד, ספר הקבלה, הוצ' נויבואיר [= סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1887], עמוד 80: ... היו אבותיו [של יהודה בן יוסף אבן-עזרא] מגדולי גרנאטה ויורשי עצר ומשרה בכל דור ודור במלכות באדיס בן חבוס מלך הפלשתיים ומלכות המלך חבוס אביו ומסורת בידי קהל גרנאטה שהם מיושבי ירושלים עיר הקדש מבני יהודה ובנימן ולא מן הכפרים וערי הפריז. אבל ר' יהודה הנשיא ואביו ודודיו ד' שרים ר' יצחק הגדול ומשנהו רבי משה והשלישי ר' יהודה והרביעי ר' יוסף כולם מדותם מעידות עליהם שהם מורע המלוכה ומן הפרתמים.

18 לשון הכותרת שעל גבי ב, 273 נה' היא: 'וכתב אלי צאחב אלשרטה אבא הרון בן עזרא' (כ"י שוקן 37, דף 180a), וגם בשער ספר התרשיש נקרא המחבר צאחב אלשרטה אבא הרון וכו' (שירי החול, הוצ' בראדי, עמ' רצו). ב 331, קכ מכיל דברי שבח לאיוה משה, המצויין בחכמתו, בגדולתו ובעושרו. בין השאר נאמר בו: למליו יאיוני המלכים / ורוחנים ידמו אל מועצותיו (47–48). ואולם אין שום הכרח בהנחה, שהמהלל הוא דווקא משה אבן-עזרא (עיין בהערות בראדי לשיר זה). – על הוראת התואר צאחב אלשרטה באנדלוסיה ראה E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle. Institutions et vie sociale*, Paris 1932, pp. 88–96

19 א, נח: תחדש טובך כל יום לעבד / שפתיו מספור טובך קצרות, הלספור או לספר מהלךך /

מבין שאר בני־המשפחה התקרב יהודה הלוי במיוחד לאחיו־בכורו של משה אבן־עזרא. 'הנשיא המרומם' אבו אברהים יצחק, שהיה אף הוא בעל עמדה חשובה בחברה ומחונן בכשרון משורר. ברם יצירותיו אבדו במרוצת הזמן, ואין אנו יכולים לייחס לו היום בוודאות אף שיר אחד. יהודה הלוי ויצחק אבן־עזרא התחבבו איש על חברו בגרנאדה וכתרו ברית־אמונים לכל ימי חייהם²⁰. מסתבר, כי שיר אחד מימי נעוריו של המשורר, שנשלח אל 'שני בני היקר' ממשפחת אבן־עזרא ומלא געגועים לראותם בגרנאדה, נועד לידידיו אהובי־נפשו יצחק ומשה²¹. כמובן, בא יהודה הלוי במגע גם עם האחים האחרים, אם כי חסרות לנו הוכחות ישירות לכך, השייכות לתקופת גרנאדה. יש בדיואן רק שיר אחד ששלח לאבו אלחג'אג' יוסף אבן־עזרא, כשהאחרון היה חולה ונמצא באנדלוסיה; כידוע, העתיק יוסף את מושבו לטולידו, אבל אין לדעת מתי עבר לשם, ועל כן לא נוכל לקבוע אפילו בערך את תאריך השיר הנ"ל²². כמו־כן נמסר בדיואן שיר שבא כתשובה למכתב מאת אבו אלחסן יהודה אבן־עזרא, צעיר האחים, בתקופה לא ידועה²³.

אפשר לקרוא לפרק־הזמן המתואר כאן בשם תקופת גרנאדה, משום שהמגע עם משה אבן־עזרא ועם בני־משפחתו ומקורביו הטביע את חותמו גם על חיי המשורר לעתיד לבוא. ואולם אין לחשוב, כי במשך כל אותה תקופה — כלומר עד בוא המוראבטים — ישב בין חומות העיר ישיבת־קבע. אדרבא, יש לנו הוכחות וסימנים, כי כמה פעמים יצא מגרנאדה ופנה למקומות שונים בסביבתה ואף הרחק ממנה. פעם אחת שלח אחד

כבר נלאה ולא ידע ספרות, לך כמה נפשות נעבדות / בתגמולי חסדיך אסורות, עליהם עולך תכביד בכבוד / ותוקיר האבנים היקרות, ולקחת לך כסף וזהב / ועשית לראשיהם עטרות, אבל היה לעבדך פי שנים / בחסדך כמשפט הבכורות, ומתי אוכלה אצא לחפשי / וחסדך יעבידני לדורות, עבדתך שני ילדות ושחרות / ועודי עבדך לשני גבורות, ... והלבשת בנות שירי עדינים / והיו אלמנות חיות צרורות (41–60).

20 יצחק מכותה בתואר 'הנשיא המרומם' (אלג'א אלג'א) בכותרת שעל גבי שיר סד מאת משה אבן־עזרא. בשירו של יהודה הלוי, ב 243, כד ('וכתב אלי אבי אברהים בן עזרא') מדובר על 'הגביר יצחק' (33) וכמו־כן ש'המושלים [= השליטים] מממשלותיו משלו' (43). יהודה הלוי מקדיש גם כמה בתים לחכמתו של יצחק וליפי מכתבו. בספרו של משה אבן־עזרא על השירה (תרגום הלפר, עמ' עד) מובא יצחק בין טובי המשוררים העברים.

21 'ויאמר על שני בני עזרא ירצה האל את כולם' (וקאל פי אבני עזרא רצ' אללה ען ג'מיעהם). השיר נשלח רק לשניים מן האחים (עד אפנעה בשני בני היקר 27), כשעדיין חי בגרנאדה, כלומר לפני 1090 (45–46): כי אין זמן משתחוה לי עד / השתחוייתי בבית רמון).

22 א פו 'ולה פי אבי אלחג'אג' בן עזרא' (לשון הכותרת היא אמנם בכ"י שוקן 37, דף 181a, 'וכתב אלי ר' יוסף אבן אלשאמי', אבל נוסח זה מפוקפק). המשורר משבח את חכמתו של יוסף (21–42) ואת כתב־ידו (61–66), ובהדגשה מיוחדת — את נדבת כפיו (49–60). הוא לא נמצא אז יחד אתו: גביר פלח בפרודו כבדי (73). וכל יום אשאפה רוח פאת ים [= המערב, אנדלוסיה] (75). יהודה מאחל לו שיבריא ממחלתו: אלהים יעביר מדוי חלייו / וישיב הרפואות מחלצותיו (79–80). יוסף נפטר בתת־ח (1128).

23 ב 249, כח 'וכתב לאבי אלחסן יהודה בן עזרא ג'ואב כתאב' (כלומר בתשובה למכתב).

ממיועדיו שיר שחיבר לכבודו לגרנאדה, אבל תשורתו זו לא הגיעה מיד אל יהודה, משום שהוא לא נמצא בעיר. מחבר השיר היה אבו איוב שלמה אבן-אלמעלם, מנכבדי סביליה וממשיכיה הידועים. בדיואנים של המשוררים העבריים מכוונה אבן-אלמעלם בתואר 'וזיר', שאינו מצוי הרבה אצל היהודים בני-דורו של יהודה הלוי; משמע שהיתה לו איזו משרה נכבדה אצל השלטונות, אבל כמובן לא משרת וזיר בהוראתה המקובלת של המלה. ויש עוד להוסיף: אבן-אלמעלם עלה לשיא גדולתו בזמנם של המוראבטים, ואין זה מן הגמגע כי גם לתואר וזיר זכה רק אצלם ולא אצל מעתמד, מלכה האחרון של סביליה העצמאית. כפי שיוצא מדברי השיר, הכיר אבן-אלמעלם את יהודה הלוי פנים אל פנים. שיר זה לא הגיע כאמור לידי יהודה, ואולם משה אבן-עזרא נטל רשות לעצמו לקרוא דברים שנועדו לידידו; ולא עוד אלא השיב לשולח השיר במקומו של יהודה הלוי ולפי כל הכללים של שירת הידידות – באותו משקל ובאותו חרוז. ברם, ביום מן הימים ראה גם יהודה הלוי את שירו של אבן-אלמעלם; ואף-על-פי שאבן-עזרא כבר הוציא אותו ידי חובתו, לא טמן את ידו בצלחת וחבר תשובה חדשה – שוב באותו משקל ובאותו חרוז²⁴.

כשנמצא יהודה הלוי בשכנותה של גרנאדה, התאונן משה אבן-עזרא על הפרידה ממנו; בחתימת שירו המיוחד לעניין זה שם דברי תלונה בפי העיר גרנאדה. המקנאה ב'צרתה היושבת לצדה' על שזכתה לאכסן את יהודה הלוי. בחתימה זו נזכרה גם העיר ואלנסיה (Valencia), אבל אי-אפשר להחליט אם היה ליהודה איזה יחס אליה²⁵.

24 כ"י אוקספורד 1971, דף 36: 'וכתב אליו הוזיר אבו איוב אבן-אלמעלם לעיר גרנאדה'... 'אמר והגיעה השירה הזאת כשלא היה נוכח אלא אבו הרון אבן-עזרא והשיב עליה ויאמר. התחלתה: נופת שפתים' וכו' 'אמר: אחר כך הגיעה השירה הזאת דהיינו עב תערוף לידי ר' יהודה והשיב עליה בשיר זה' (וכתב אליה אלוזיר אבו איוב בן אלמעלם אלי מדינה אלגרנאטה. – קאל וצלח הדה אלקטעה ולם יכן חאצ'רא אלא אבי הרון בן עזרא פאג'אב ענהא פקאל מטלעהא נופת שפתים וכו'. – קאל ת'ם וצלח הדה' אלקטעה והי עב תערוף אלי יד ר' יהודה פאג'אב ענהא בהדה' אלקצידה). – שירו של משה אבן-עזרא נדפס ב'שירי החול', מס' צה. בנוגע להוראת התואר וזיר בתקופה הנידונה כאן, ראה את דבריו של לוי-פרובנסאל-*L'Espagne musulmane etc.*, p. 67: [Le titre de wazir] finira par être dis-tribué à profusion à tous ceux qui approchent plus ou moins le prince; le nombre de vizirs qui graviteront autour d'al-Mu'tamid, par exemple, sera tout à fait dis-proportionné à l'importance politique et territoriale du royaume 'abbadite de Seville: on trouvera parmi eux des fonctionnaires de rang moyen, des littérateurs, même de simples chefs de villages. *Judaica* ח, 314; עיין גם בערכו במאמרי 'המשוררים בני דורם של משה אבן-עזרא ויהודה הלוי, סדר שני' (תרצח-1938). אבן-אלמעלם הכיר את יהודה פנים אל פנים: שלום לך רע אשר תמיד עלי / נודו הכי אבכה בכי אגלים, לא האמנתי עד אשר ראו בך / עיני אשר לא שמעו אונים (שער השיר, 130, 13-14). הוא רומז למדינת קסטיליה [= מבצרים] שממנה בא יהודה, באמרו: ואומרה מחנה אלהים זה וכן / אקרא בך שם ארצך מחנים (שם, 16).

25 משה אבן-עזרא, שירי החול, מס' רס, 20-23: בת רמון ברוב קנאתה / תתנוד לבדה, גם תלין עלי צרתה / היושבת לצדה, ותשורר בעין תאותה / לצביה חמודה, משכונד משוטדיש

כמורכב סתום גם עניינו של השיר שהקדיש לנכבד מ'מזרח ספרד'²⁶. אולם אין לפקפק שבתקופה זו שהה בהרבה מקומות שונים ונדד 'מעיר לעיר' כדבריו בשיר אחד אל משה אבן-עזרא²⁷.

בין המקומות האלה היתה גואדיקס (Guadix), עיר פרוכניציאלית חשובה למדי במלכות גרנאדה; בזמן המוראבטים נולד בה הפילוסוף הערבי הידוע אבן-טפיל (1110–1185/86)²⁸. והנה הזדמן לו ליהודה הלוי, שנמצא בין חומות גואדיקס בזמן חג הפורים וקבל מכתב בצירוף 'משלוח מנות' מאת שניים מאנשי שלומו בגרנאדה: הריהם יצחק אבן-עזרא והמשורר המהולל אבו זכריא יהודה אבן-גיא²⁹. אי-אפשר היה שלא להתרשם ממתנתם לכבוד החג, המורכבת משני דגים בעלי צורה ופמליה של דגים קטנים. ואכן אישר יהודה הלוי את קבלת המשלוח על-ידי שיר התולי, המתובל בהשוואות ודימויים מבדחים והמכיל אפילו את נאומם של הדגים המוכנים לאוכל – הכול כיאה לחג הפורים. אותו יהודה אבן-גיא נמנה אף הוא עם חוג ידידי-נפשו של יהודה הלוי בהיותו בגרנאדה. אליו היה שולח בשעת הצורך הזמנות למשתה יין³⁰ בסגנון נמלץ כגון:

ביר / יוליוס לסטיה תואומו אטריש בנדיד / קאלקורה בלנסייה. – רצונו לומר: גרנאדה מקנאה בעיר אחרת, הנמצאת קרוב ממנה, על שיהודה תקע בה את אהליו. הוראת החתימה הלועזית אינה ברורה, אבל כנראה נזכרה בה העיר ואלנסייה (Valencia). אין זו העיר שבה ישב יהודה הלוי: ואלנסייה אינה נמצאת 'לצדה' של גרנאדה, אלא במרחק כמה מאות קילומטרים ממנה. שמות של ערים נזכרים גם בחתימות לועזיות אחרות.

26 א, מט: 'ויאמר בימי נעוריו בשבחו של אחד מנכבדי המזרח' (וקאל פי צבאיה ימדה אחד אכבאר אלשרק). שמו של המהולל היה אברהם (17) והוא גר בספרד: ותתפאר עלי שנער ספרד / בך ויבורכו בשמך נשיאים. אלא שאין להכריע, אם הכוונה היא למזרח ספרד ממש, דהיינו לפלך ואלנסייה, או לספרד הנוצרית, כדרך השימוש המתואר בהערה 6. מלבד זה מוטלת בעלות שיר זה בספק; לפי דברי אלעזר הבבלי, מחברו הוא יוסף אבן-צדיק (עיין בהערות בראדי 111–112).

27 ב 273, נג 'מא כ'אטב בה אבו הרון' עזרא מע קצאיד אולה' מה שכתב לאבו הרון אבן-עזרא בצירוף שירים המתחילים... המכתב המצורף לשיר לא הגיע אלינו. אבן-עזרא נמצא אז באנדלוסיה: גר מערבי גר בארץ מערב (21), בעוד יהודה הלוי נפרד ממנו והיה נע ונד בארץ: האם להשקות הארצות בבכי / רכב נדוד מעיר לעיר ינחנו. יהודה מרים על נס את שירת ידידו (25–34).

28 ב 263, לו 'ולו בשבח ר' יהודה אבן-גיא ואבו הרון (וצ'ל: אבו אברהם) אבן-עזרא ז'ל אל גרנאדה מן גואדיקס בזמן הפורים והתלוץ קצת בנוגע לענין שהיה בין שניהם' (ולה ימדה ר' יהודה בן גיא ואבי הרון בן עזרא ז'ל אלי גרנאטה מן ואדיאש פי פצ'ל פורים והול בעץ' הולה בחסב מא כאן בינהמא וקאל). – על גואדיקס ראה את דברי זאיבולד ב-'Enzyklopädie des Islam', ב-189. – אבן-גיא מכוה 'בן ישע' (49), כפי הוראת שמו בערבית.

29 על יהודה אבן-גיא ושיריו עיין ב'דיעות המכון לחקר השירה העברית', כרך ב, עמ' קפו-קצב, קצד; כרך ו, עמ' שכח-שלא; ח. שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, 231–233.

30 א, קט: 'ולו בהזמינו את ר' יהודה אבן-גיא למשתה יין' (ולה יסתדעי ר' יהודה בן גיא למנאדמה). משמע ששניהם גרו בעיר אחת.

חַשׁ אֶל־כְּלֵי יָחַם כָּחֶם קִיץ בְּתוֹךְ / תִּלָּב וְעַל־הַיָּד פֶּקֶר תַּחֲרֹף!

(א, קטו 7-8)

ויש להניח שאבן־גיאית לא היה משיב את פניו ריקם. וכאן יש להוסיף, שיהודה הלוי לא היה בכלל מחסידיו של יונדב בן רכב ושר את שבחי היין בפה מלא. כמה משיריו לכבוד 'בת הכרם' חיבר בוודאי בימי נעוריו. באחד מהם מודיע הוא בפירוש:

וְאִיכָה אֲמַאֲסָה בְּכַד עֲדָנָה / וְעוֹד לֹא נָנְעוּ עַד־פִּיד שְׁנוֹתַי!

(ב, 308 צב)

הוא החליף שירים עם אבן־גיאית לעתים תכופות; ביניהם יש אחד בשבחו של המשורר יהודה אבן־מר אבון שנשלח לאבן־גיאית מרחוק³¹. ייתכן שיהודה הלוי שהה בגרנאדה ובסביבותיה לא רק בימי נעוריו אלא כמה פעמים במשך חייו; על כן אין אפשרות לקבוע את זמנם של שני שירים הקשורים בעיר זו. פעם אחת נכנס יהודה הלוי לגרנאדה ורצה להתראות שם עם אבן־גיאית, אבל תוחלתו נכזבה ועל מקרה זה חיבר מכתם מיוחד³². ועוד מכתם חיבר כשעבר על־יד גרנאדה ולא יכול להיכנס בה מפני סיבות לא ברורות³³.

משאר האנשים שאתם נפגש יהודה הלוי בתקופת גרנאדה הנציח בצורה היתולית את זכרו של אלמוני המכונה הרון אבן־בטיכ'ה. המשורר נפרד פעם אחת ממשא אבן־עזרא. ולא שם לב לדברי 'המוכח' שהזהירו כי לא יעשה כך. ואכן צדק המוכח! יהודה הלוי נשאר אז בחברתו של אותו אבן־בטיכ'ה. משל למה דמה הדבר? המשורר אומר על עצמו:

וְקִצְתִּי בְּאֶכֶל הָמֶן / וּבְקִשְׁתִּי אֲבִטִּיחַ!

(א, כד 78)³⁴

31 א, מה: 'ולו אל ר' יהודה אבן־גיאית, ובכותרת רשום: ויאמר בשבח אבו זכריא אבן־מר אבון' (ולה אלי ר' יהודה בן גיאית ופי תרג'מה וקאל ימדה אבי זכריא בן מר אבון). ד"ר ד. צ. בנעט הודיע לי, כי בספרות הערבית מצוי השימוש במלה תרג'מה בהוראת 'כותרת'. – המשורר נמצא רחוק ממקבל השיר: ומי יתני בכנפי נשרים / להרחיק גידוד אל רחוקים קרובים 9-10). על אבן־מר אבון עוד ידובר להלן.

32 א, לד: 'ויאמר בעברו את גרנאדה ובכותרת רשום: ולא הזדמן לו לראות את ר' יהודה אבן־גיאית ז"ל' (וקאל ענד אג'תיאזה בגרנאטה פי תרג'מה ולם יתפק לה רויה ר' יהודה בן־גיאית ז"ל): בעברי על פני רמון מפחד / ופני קדמו כל דוד וגואל (1-2).

33 ב 220, ט: 'ולו כשעבר על יד גרנאדה ולא נכנס לתוכה' (ולה וקד ג'אז עלי גרנאטה ולם ידכ'להא). המשורר אומר, שאינו יכול להיכנס בגלל עונותיו ומפני שכך 'אוו מתי חמס ובוגדי בגד' (4). היש כאן רמז למסיבות פוליטיות?

34 א, כד: 'ויאמר בהתלוצצו באבן־בטיכ'ה כשנדבר אתו ולא קיים את הבטחתו, ובכותרת רשום: ויאמר כשנפרד מאבו הרון אבן־עזרא ונשאר עם אבן־בטיכ'ה' (וקאל יהג'ו בן

וזהו רמז להוראת השם בטיכ'ה בערבית. אין אנו יודעים, במה עורר אבן-בטיכ'ה את רוגזו או את לצונו של יהודה הלוי במקרה המתואר. בפעם אחרת חיבר המשורר עליו שיר-שבח לכל פרטיו ודקדוקיו.

כדי לסיים פרשת גרנאדה, נביא כאן בתרגום עברי את מה שמספר אבן-עקנין (לערך 1160–1226) על אסיפה בעיר זו בהשתתפותו של יהודה הלוי. הסיפור אינו מוסיף שום עובדה חדשה למה שנודע מחיי המשורר, וכמו-כן ייתכן שזמנו אינו לפני 1090 אלא בתקופה מאוחרת יותר. ואף-על-פי-כן יש בו הרבה עניין, מכיוון שהוא מוסר לנו תיאור חי מן ההווי של המשכילים היהודים בזמנו של יהודה הלוי.

'הגיד לי אחד הזקנים מאנשי גרנאדה נ"ע, שישבו והתענגו במסיבה אשר באחת הפינות הגבוהות שבחדר, שנתקבצו בו מן המפוארים וחשובי הדור, ור' יהודה הלוי נ"ע בתוכם, והשתתפו בשיחה נכבדה ונאה. עודם משתאים לחכמת הבורא בכל בריאתו, והנה אשה יפת מראה ובגדים, והשתאו ליופיה והודו לשם יתעלה על שכלול מעשיו. עוד הם משתאים לפי תארה וגיוזרתה הנאה, והנה התחילה לדבר לבן-לווייתה ושמעו קול מגונה ודברים מכוערים. ובשמעו את הקול הזה אמר הפה שאסר הוא הפה שהתיר (כתובות ב, ב) והתפעלו שומעיו מחכמתו שהעביר את דברי רבותינו ז"ל אל העניין השירי הזה³⁵.

בזמן נעוריו של יהודה הלוי חלה גם חליפת השירים עם המדקדק והפייטן המפורסם אבן אלפתם לוי בן יעקב אבן-אלתבאן מסאראגוסה. רק שיריו של יהודה הגיעו אלינו ואין להכיר מתוכם, אם שני המשוררים הכירו איש את חברו פנים אל פנים. מכל מקום שררו בין שניהם יחסי ידידות, ולא רק סגנונם של השירים מעיד על כך; יהודה הלוי יכול היה לתקן שגיאה דקדוקית שנפלה באחד משירי אבן-אלתבאן, מבלי לחשוש שהלה ייעלב. אמנם, את התיקון הציע דרך רמז דק, המובן רק למי שקרא את דברי אבן-אלתבאן; אבל אין לשכוח, שהאחרון לא היה בן-גילו של יהודה הלוי, אלא קשיש ממנו בהרבה³⁶.

בין ידידי-נעוריו של המשורר יש להזכיר את ה'שר' אבן אלרביע שלמה בר-קרבין,

בטיכ'ה חין ועדה ואלפה וכ"פי תרג'מה וקאל ענד מפארקתה אבא הרון בן עזרא ובקי מע אבן בטיכ'ה'. ב 288, ס: 'ולה פי הרון בן בטיכ'ה'.

35 יוסף אבן-עקנין בפירושו על שיר השירים (כ"י אוקספורד). פיסקה זו על יהודה הלוי הופיעה במקורה הערבי בצירוף תרגום גרמני של ד. קויפמן. עיין D. Kaufmann, 'Eine Anekdote von Juda Halewi, *MGWJ* 36 (1887), pp. 89–91. הגני מביא אותה פיסקה בתרגומו העברי של א. ש. הלקין, על-פי הפירוש הנ"ל במהדורתו (ירושלים תשכ"ד–1974), 176–178.

36 על לוי אבן-אלתבאן ראה ח. בראדי ב-*Encyclop. Judaica*; ח. שירמן, המשוררים בני דורם של משה אבן-עזרא ויהודה הלוי. ב (תרצ"ח), 252–276; ג (תש"ו), 332; כל שירי אבן-אלתבאן ופיוטיו הופיעו במהדורת ד. פגיס, ירושלים תשכ"ח–1967, ועיין גם במבוא לספר זה. שירי יהודה הלוי אליו הם: א, יד, כב; ב 227, 16. מדברי יהודה: [נפשי] תאהב לילה / לראותך בשנת נשפיה (יד 64–65) אין להסיק, אם ראה מקודם את לוי.

בן למשפחה מיוחסת באנדלוסיה. יהודה הלוי גומר את ההלל עליו, על שהצליח להקל מן היהודים את עול מסייהם של המוסלמים³⁷. עוד לפני שבא יהודה הלוי לאנדלוסיה, עמד כנראה בקשרים עם המשכיל אבו אלחג'אג' יוסף אבן-לאיר שישב במדינה זו. השיר היחיד הנועד לו בדיואן נכתב לאחר שעזב המשורר את ארץ מולדתו; בסופו מבקש הוא לקרוא בשלומי של איזה רב ותלמידיו ומוסיף, כי היה רוצה להיות ממשרתיו של אותו רב³⁸.

בנובמבר שנת 1090 נכנסו הגדודים של יוסף אבן-תשפין לגרנאדה, ומאורע זה מסמן מיפנה לא רק בחיי תושביה היהודים, אלא גם בחיי של יהודה הלוי, שהיה קשור בהם באלף נימים. אמנם, אין אנחנו יודעים היכן נמצא בשעת הכיבוש; אבל גורלם המר של כמה מידידיו ומקורביו השפיע בלי ספק קשה על מהלך-רוחו. עם בואם של המוראבים התחילה באנדלוסיה תקופה חשוכה, השלטון של חוסר תרבות וגוסת-רוח בתערובת אדיקות וצביעות. המקורות ההיסטוריים העבריים והערביים אינם מוסרים לנו דבר על מצב הקהילה היהודית של גרנאדה בשעת הכיבוש; אולם מן הדיואן של משה אבן-עזרא למדים אנו, כי עברו עליה עתות צרה ומצוקה; 'זכי עוד יד ה' נטויה עליה [על גרנאדה], ולא שוב חרון אפו מאציליה, עד כי ספו קריאי מועד ותמו אנשי השם וכלו בני היחש יחד, והשרידים לוקטו לאחד אחד'. כל מי שהיה ביכולתו לברוח, עזב את 'רמון פרץ' ונפשו בכפו. בין הפליטים היו גם האחים יצחק, יוסף ויהודה אבן-עזרא, ואחרי שיצאו כולם את העיר, נשאר בה משה אבן-עזרא לבדו באין קרוב ומכיר: 'כי נשארתי בודד בארץ מולדתי, ואין איש אתי, ואני בה נחשב, כגר תושב, ולא אחזה גבר סביבי, ממשפחתי ומבית אבי'. ואף כי היתה תשוקתו לצאת מן העיר העזובה עזה מאוד, הוכרח להישאר בה בעל-כורחו זמן רב, אולי שנים אחדות. וכשהצליח סוף-סוף להתגבר על הקשיים ולהימלט, נאלץ לפנות אל המדינות הנוצריות ועד שעת מותו לא העז לשוב לאנדלוסיה. לפי דבריו פגע בו האסון בגלל בתו של יצחק אחיו; המעשה המסתורי אפוף עלטה וכנראה לא יובהר לעולם. שהותו של משה בגרנאדה אחרי כיבושה וגלותו בספרד הנוצרית במשך עשרות שנים, אין להבינם אלא כתוצאה מאילו מסיבות פוליטיות. משה אבן-עזרא היה פקיד בכיר בזמנו של עבדאללה, ומי יודע — שמא היה כה מעורב בשלטונו של המלך האחרון, עד שלא יכול לעבור למחנה המנצח³⁹.

37 א, כ: 'יאמר בימי נעוריו בשבח ידידו אבו אלרביע שלמה בר קרשבין' (וקאל פי צבאיה ימדה צדיקה אבו אלרביע שלמה בר קרשבין' — מכונה 'שר' (9). עליו נאמר: 'נס הפדות נשא על ראש בני גולה / עול מס בני משא [בנו של ישמעאל, בר' כה, יד — כינוי למוסלמים] מהם יפתח.

38 א, ט, 26–25: לאמר הלא יוסף מקום יוסף / להיות צבי המערב [אנדלוסיה] צנה; 41–44: הנה נאום נמכר באהבתך / מיום עלותו בין בני עלוה [בני אדום, הנוצרים], בא מאדום אל מערב קדר / ופני מגמתו לך שוה. 49–50: ולרב ותלמידיו קראו כזאת [= שלום] / מאיש היות במשרתיו אזה.

H. Brody, *Selected Poems of Moses ibn Ezra* (1934), pp. XXII–XXIII; *idem*, 39

כנראה חיבר יהודה הלוי שניים משיריו אל בני משפחת אבן-עזרא זמן-מה אחרי כיבוש גרנאדה. הראשון נועד למשה וליוסף ונכתב על-ידי המשורר בשמו של יצחק אבן-עזרא, משמע שבאותה שעה נמצא אתו במקום אחד. יצחק מתלונן לפני אחיו על בדידותו ותלאותיו, ולפי מצב העניינים ייתכן ששלח אותו לגרנאדה לאחר שברח למקום-מגוריו של יהודה הלוי⁴⁰. את השיר השני הריץ יהודה הלוי מאנדלוסיה לספרד הנוצרית: משה אבן-עזרא כבר נמצא מעבר לגבול, ונראה שאז — בזמן הראשון אחרי בריחתו — נמצא גם יצחק בחברתו⁴¹. יש לנו עוד שיר מאת יהודה הלוי, המוכיח כי בזמן מן הזמנים נסע יצחק אבן-עזרא לחוף אפריקה הצפונית, ואולי קיים איזה קשר בין נסיעה זו וסיפוחה של אנדלוסיה למארוקן עם בוא המוראבטים⁴².

ג. בלוסיה

יהודה הלוי הירבה לשוט בארץ ולהתהלך בה. אין ספק שרגלו דרכה בכמה ממחוזות ספרד ועריה. אולם בהתבססנו על החומר הנמסר בדיואן לא נוכל לקבוע אלא את שהותו בלוסיה, בסביליה, בספרד הנוצרית (דהיינו בטולידו?) ובקורדובה. להלן נדבר על חייו של יהודה הלוי לפי סדר המקומות הניתן פה, אבל יש להדגיש, שאין בזה כוונה לסדר כרונולוגי. החומר הנמצא בידינו אינו מספיק כדי שנכיר, מתי ישב בכל מקום מן המקומות הנ"ל וכדי שנבדיל בין מוקדם למאוחר. אין זה אפילו מן הנמנע, כי באחדים מהם התגורר בתקופה המתוארת בפרקים הקודמים, כלומר עוד

'Moses ibn Ezra — Incidents in his Life' (*JQR*, XXIV, pp. 309–320; 1935)

ח. בראדי מביא שם גם פיסקות משירי אבן-עזרא ויהודה הלוי, המכילות חומר היסטורי, ואין כאן מקום לחזור על דבריו. בנוגע לעניין בתו של יצחק יש להוסיף עוד את הקטע שלהלן מאת משה אבן-עזרא (שירי החול, מס' קעה, 47–50): ודרור אשר קן לה בצלעותי ובה / שמח כבוד גפשי והשתעשעת, לולי חיותה את חיותי לא אהי / שואל ובמות לבד הפגעת, הנה לרגלה נלכדה רגלי בפה / גרות כתוא מכמר והתגלעתי, ולמענה באתי בכור עוני ואת / נפשי בקלע הנדוד קילעתי.

40 א, יט: 'ויכתוב בשמו של אבו אברהים אבן-עזרא אל אחיו' (וכתב ען אבי אברהים בן עזרא אלי אכיה; נוסח דומה לזה בכ"י שוקן 37, דף 184b וכו' אטב לאבא אהרן ען לסאן אכיה) 15–18: אשב מפורד עם בני ימים / השחקים לי על מרי שיחי, אבכה וכוכבים אבכה עת / אצעק אהה אחי אהה אחי, משה כחותם הוא עלי לבי / יוסף כטוטפת עלי מצחי.

41 א, קיט: 'ויאמר על שני בני עזרא' (וקאל פי אבני עזרא). שיר זה בא כנראה כתשובה למכתב מאת יצחק (15). יהודה הלוי נמצא אז באנדלוסיה: הן מערב ארצי (10), בעוד שמשו (גם יצחק?) אבן-עזרא היה כבר בספרד הנוצרית: עיני בנות מערב / אל פאתי מזרח, לראות גביר רוב / וכרוב תמול ברח, 23–24).

42 א, סה: 'ולה פי אבי אברהים בן-עזרא', לתשומת-לב ראוייה חתימת השיר (18–21): האל נתנו לאור / בים וחרבה, ויאסור להלוך לחוף ים מרכבה, וביליל נדוד שר לאור / הביו שירת אהבה, וזדני קבלה / פאני מן גדוה / כארג אלי אלעדוה. (כלומר: הוסף לי נשיקה כי בבוקר / הגני יוצא לחוף אפריקה הצפונית). על הוראת המילה עדוה עיין G. Colin, *Hespérus* XVI (1933), p. 171

לפני 1090. כמורכבן קיימת האפשרות, שביקר בהם פעמים אחדות בחייו, ואם כן הרי בא במגע עם תושביהם במשך תקופה בת עשרות שנים. הואיל וחסרות לבו ידיעות בעניינים אלה, מוכרחים אנו להסתפק בציון העובדות המעידות על חייו בערים הנזכרות ועל קשריו עם תושביהן.

עוד בימי עלומיו עמד יהודה הלוי בקשרים אמיצים עם כמה מגדולי החכמים בקהילת לוסינה (Lucena), בערבית אליסאנה). לפני שנכבשה אנדלוסיה על-ידי המוראבים היתה עיר זו שייכת למלכות גרנאדה. ברם בכל זמן קיומה היה לה אופי מיוחד במינו: תושביה היו ברובם מבני ישראל⁴³. מספרם וכוחם היו כה גדולים עד שהעזו להתקומם בעבדאללה מושל גרנאדה, כשניסה לסחוט מהם כסף והפריז בכך⁴⁴. נראה שבקהילה זו היו הרבה אנשים אמידים ועשירים. בתקופה ידועה של חייו שהה גם יהודה הלוי ב'עיר-יהודים' זו⁴⁵. כמובן, אין לדעת אם כל אותם השירים שהקדיש לחכמיה נכתבו דווקא בין חומותיה ולא נשלחו אליה ממקום אחר. בסוף המאה האחת-עשרה ובמחציתה הראשונה של המאה השנים-עשרה עלה בלוסינה כוכבו של יוסף בן-מאיר אבן-מיגש, אחד ממורי-ההלכה המובהקים שקמו בקרב יהדות ספרד. בשנת 1089, בהיות אבן-מיגש בן שנים-עשרה, הלך מסביליה ללוסינה ושמע שם תורה מפיו של ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף), שעקק את מושבו מקלעת אלחמאד וברח לספרד. עד מותו של הרי"ף (1103), במשך ארבע-עשרה שנים רצופות, נשאר אבן-מיגש תלמידו⁴⁶. יש להניח, כי אבן-מיגש החרד נזהר בכל מצוה קלה כחמורה, ועל כן בוודאי נשא לו אשה — לכל המאוחר בהיותו בן שמונה-עשרה (אבות ה, כו). ואם כן, הרי היו נישואיו לכל המאוחר בשנת 1095, כלומר בתקופה שעדיין יצק מים על ידיו של הרי"ף. למאורע זה הקדיש יהודה הלוי שיר מיוחד⁴⁷, ואם כי חסרים בו כל קווים אישיים, הנהו הסימן הראשון ליצירת קשרים בינו לבין אבן-מיגש. בשנת 1103 נפטר הרי"ף בלוסינה ויהודה הלוי חיבר לזכרו שיר קטן, המצויין בריכוזו הרב וברוחו הפיוטית⁴⁸; אולם לשווא נחפש בו גם רמז ליחסים שבין המשורר והנפטר. את מקומו של הרי"ף ירש אבן-מיגש הצעיר — שהיה רק בן עשרים ושש! — משמע

43 על היהודים בלוסינה עיין: D. Kaufmann, *Gesammelte Schriften*, II, 105. המקורות המובאים שם; במאמרי על יצחק בן-מר-שאו, לעיל, עמ' 136–140; לוי-פרובנסאל בכתב-העת *Al-Andalus* III, 263, n. 64.

44 על המרד בעבדאללה ראה את תיאור המעשה בזכרונותיו של המלך, שהוצאו לאור על-ידי לוי-פרובנסאל בכתב-העת *Al-Andalus* IV, pp. 113–116, 177–179.

45 כפי שנוכר להלן, חיבר יהודה הלוי מכתב בעל אופי רשמי בשביל יוסף אבן-מיגש, ואין זה מתקבל על הדעת, כי האחרון יצא מחוץ ללוסינה, כדי להזמין את המכתב אצל המשורר: ויש לדעת שאבן-מיגש ישב ישיבת-קבע בעירו (אבן-דאוד, הוצ' גיבוואר 76).

46 אבן-דאוד, שם.

47 ב, 21 כא: 'ויאמר בברכו את ר' יוסף הלוי אבן-מיגש לחתונתו...' (קאלה תהניה בוזאג' לר' יוסף הלוי בן מיגש).

48 ב 100, יד.

שעלה על כל בני-דורו בדיעותיו; ואכן מורגשת אף בשלושת השירים, מלבד שיר-החתונה ששלח לו יהודה הלוי, נימה של הערצה והוקרה בפני תלמיד חכם וגאון, ואין בהם משום פנייה לחבר או ל ידיד⁴⁹. אחד מן השירים נכתב, כפי הנראה לרגל הכתרתו של אבן-מיגש לראש ישיבת לוסינה במקומו של הרי"ף, היינו בסיון 1103⁵⁰.

אנו מרגישים משהו מאוירתה של ישיבת לוסינה, בקראנו את האיגרת שיהודה הלוי שלח אל חביב (אהוב) מעיר מהדיה (בתוניסיה). באותם הימים כבר היה יהודה הלוי איש בא כימים וכתב על עצמו: 'אפפו הצחורות, על השחורות, והיתה הנצרות לנצורת, והשחורות שחרורות, חליפות השנים שינוני, והמועדים המעידוני...' מסתבר אפוא שדברים אלה נכתבו בשנות השלושים של המאה הי"ב.

חביב אלמהדוי שלח אז שאלות ליוסף אבן-מיגש, ומאחר שלא קיבל תשובה פנה אל יהודה הלוי בבקשה לברר מה היה גורלן של השאלות. בתגובתו מדגיש יהודה, שהשתדל מאוד להחיש את משלוח התשובות, או כלשונו: 'ובעיני ראיתי בידיו [של אבן-מיגש] ובידי תלמידיו שאלותיך החטובות, ועליהן תשובות מלפניו כתובות, מפיו יקרא אליהם דברי שפר, והם כתובים על הספר, וגם ראיתי מתפאר בהן, ושמה עליהן' וכו'.⁵⁰

נוסף לשירים האלה נמצאת בדיואן עוד תעודה החשובה להכרת היחסים שבין המשורר והרב המפורסם. הריהו מכתב אל חכמי העיר נרבונה בדרום צרפת שיהודה הלוי חיבר בפקודתו של אבן-מיגש⁵¹. במכתב נזכר איזה 'ישיש נזיר' שסבל מעוני. אבן-מיגש רצה לעזור לו עד כמה שהיה זה בכוחו: 'והנפש לעני מתמוגגת / ואין היד משגת / ואולם עזרתיו כפי כחי / והנידוטי בשיחי / ולא אחרה תשובתי' (שורות 31–33). בסוף דבריו מבקש אבן-מיגש שישלחו לו מנרבונה העתקה של פירוש לסדר קדשים ומביע נכונותו לשלם בעבורה (39–40). כנראה נשלח המכתב מלוסינה בזמן שיהודה הלוי נמצא בעיר זו. ברם, חסר בו כל תאריך, ואין להגיד עליו אלא שנכתב

49 א, קיד: 'ולה ימדה רב יוסף הלוי', קל 'וקאל ימדה ר' יוסף הלוי אלמערור באבן מיגש'. על השיר השלישי ראה בהערה הבאה.

50 א, צה: 'ולו על ר' יוסף הלוי הגיל' (ולה פי ר' יוסף הלוי אלמקדם ד'כרה) אמנם בכותרת לא נזכר ענין הכתרתו לראש-ישיבה, אבל יש לכך רמזים בתוכנו: ואמנם היום ידעתי / כי בתוכנו אדוני (5), ולכו שברו בלא כסף / דת חדשה כיום זה (11), הקימך אלהיך להחיות / ולהפליא דת ותושיות (15) היום יד האמת גברה / וצדק עמד על כנו (18), ובשמך גדלה משרה / וחסד שקט במכונו (20). – בקטעים המובאים כאן מדובר על יום מסוים, חגיגי וגדול, וכמו-כן על חידוש הדת ותחייתה ועל משרתו של המהולל.

50 א קטעים מתוך האיגרת אל חביב הוצאו לאור על-ידי (1945) ועל-ידי ק. סטארקובה (1949). מהדורה מנוקדת ומבוארת של הקטעים פרסם י. רצהבי ב'גליונות' כ"ח (תשי"ג–1953), 268–272.

51 א מכתב ד: 'ויכתוב בשמו של ר' יוסף הלוי ז"ל לחכמי נרבונה' (וכתב עלי לסאן רבינו יוסף הלוי זכ' לב' אלי עלמא נרבונה). ואמנם נאמר בטקסט המכתב: ממני אני יוסף הלוי בר מאיר נ"ע (14). שמם של מקבלי המכתב לא נזכר בטקסט הדיואן (ראה שורה 9).

אחרי מות אביו של יוסף אבן-מיגש, הנזכר בו בתוספת הברכה ז'ל'. אגב, כדאי לציין כאן, כי יהודה הלוי נשא דברי קינה גם על מותו של מאיר אבן-מיגש⁵². אותו יחס של יראת כבוד מוחלטת בולט לעין גם בשיירי יהודה הלוי לכבוד ברוך אבן-אלבאליה, בנו של החכם הידוע יצחק בן-ברוך אבן-אלבאליה (מת בסביליה בשנת 1094). ברוך נולד בשנת 1077 כמו יוסף אבן-מיגש. אלא שהלך ללוסינה להשתלם אצל הרי"ף רק בשנת 1094, אחרי שאביו הובל לקבורות. בא יהודה הלוי במגע איתו סמוך לתקופה שבה הכיר את אבן-מיגש. כשנולד יצחק, בגור-כורו של ברוך, חיבר יהודה הלוי שני שירים להולדתו ולמילתו; מסתבר שזמנו של מאורע זה היה בערך בין 1095 ו-1100⁵³. גם ברוך אבן-אלבאליה הוכר כתלמיד-חכם גדול ומורה-הלכה מופלג, ושמו התפרסם בכל ספרד יחד עם שמו של אבן-מיגש. בשיירים לכבודו, ובייחוד בקינות על מותו, גומר יהודה הלוי ההלל על מעלותיו של אבן-אלבאליה: על ידיעותיו המרובות בתורה בדת ובשאר החכמות, על סגולותיו כמחנך תלמידים. כנראה לא הצטמצם בלימוד ובהוראה, אלא כיהן גם במשרה ציבורית. לדברי יהודה הלוי היו לו עוד זכויות: הוא נלחם לענייני עמו והושיט לו עזרה בזמן צרה ומצוקה⁵⁴.

52 ב 124, כז: 'צירה פי ר' מאיר בן מיגש'. מקינה זו מתברר שיוסף לא היה נוכח בשעת מות אביו: נשק לבניו ולבנותיו / בלבד נש ונענה, ונכסף לראות את בכורו / צרור המור קדה וקנה, 'לבי לבי על יוסף / ואין קול ואין עונה / איך ארדה לשאול בינו / כי אצעק ולא אענה, מדוע בושש רכבו / מדוע אחר לבוא', 39-45. בראדי משער שגם הקינה ב 78, ד נכתבה על מות מאיר (הערות 73) ויש לקבל את דעתו (השווה גם, את השורות 5, 11-12, 29-30 של השיר).

53 על ברוך אבן-אלבאליה עיין בספר הקבלה של אבן-דאוד, עמ' 77. שירי יהודה הלוי על הולדת בנו יצחק ומילתו הם: א, פד: 'ולה פי ר' יצחק בן ברוך', קסט: 'ויאמר בבכורו את ברוך בן יצחק כשנולד לו בן' (וקאל יהני ר' יצחק בן ברוך [כן בכ' ואולם מתוכן השיר יוצא, כי צ"ל ברוך בן יצחק, ועיין בהערות בראדי, עמ' 298] חין רזק אבנא). בראש השיר פ"ד נזכר אמנם אביו של ברוך 'לרב יצחק נשיא כל הנסיכים / חסדים אל בני בניו משוכים', אבל אין בזה משום הוכחה, כי היה בחיים כשנולד נכדו. ברצונו של המשורר לומר, כי המדות התרומיות של המנח הגדול מזכות גם את בן בנו. שיר זה נועד לברוך כמו מס' קסט. כפי שאפשר לראות מן השורות 7-12, ועל כן יש לנסח גם כאן את הכותרת 'ולה פי ר' ברוך בן יצחק'. השיבוש בנוסחה נגרם כנראה על-ידי פתיחת השיר: 'לרב יצחק'. אם מקיימים את הנוסח 'יצחק בן ברוך' בשתי הכותרות, אינן מתאימות לתוכנם של השירים ויתר על כן נתקלים גם בקשיים כרונולוגיים (ברוך שנולד בעצמו בשנת 1077 הוליד בן לפני מות אביו, דהיינו לכל המאוחר, בשנת 1094!); על קשיים אלה דנו באריכות גיגור וקייפמן. יצחק שנולד אז היה בכורו של ברוך, ומשום כך נזכר הוא במפורש באחת הקינות על פטירת אביו שחיבר יהודה הלוי (ב 127, כח): את יצחק אשר יבכה / ואין מוחה לדמעיו (33). ובקינה אחרת בעילום השם (ב 81, ה 49).

54 ברוך נקרא בשיר ב 107, ז צ: 'נשיא ורב', 116, כג 1: 'אביר רועים'. על גדולתו בתורה ועל פעולתו בהוראה: נוהל ומנחיל דת פלילים / מורע האצילים (ב 80, ה 19); ויושב על כסא צדק לשפוט את העם (שם, 23-24); שאו שלום לרב הדור נשיאו / נשיא עדה בחיר עדה

ד. בסביליה

בזמנו של יהודה הלוי היתה סביליה בין הקהילות החשובות ביותר שבספרד הערבית. רבות היו בתוכה המשפחות המיוחסות והעשירות, בעלות היכולת וההשפעה בחייו של כלל ישראל. מצד אחד נוצר בה גם מרכז לתרבות ישראל; בסביליה נולדו ופעלו כמה מגדולי הרבנים החכמים והמשוררים העבריים של המאות ה"א וה"ב, ולא לחינם נקראת היא בפיו של משה אבן-עזרא 'עיר השירה'. בין הגורמים להתפתחות החיים הרוחניים ולשגשוגם בתוכה יש לחשוב את העובדה, כי אלמעתמד, מלכה האחרון של סביליה לפני כיבושה בידי המוראבטים, היה בעצמו משורר רב-כישרון. ברם, לא כל היהודים בעלי הנכסים שב'עיר השירה' העריכו כראוי דברים שאינם בחומר אלא ברוח. כשבא יהודה הלוי אל העיר⁵⁵ לא שיחקה לו השעה, והוא נפגש דווקא באותם רודפי הבצע, שסברו כי כספם יענה את הכול. אכזבתו היתה עצומה – בפרט משום שהיה זקוק לתמיכה באותה שעה:

כַּמְעַט בְּעֵינָה אֲבָדָה נַפְשִׁי בְּעַם / נִשְׁאָא לְרוּם קִרְנָם וְהִיא נִגְדָּעַת

(א, פח, 25–26)

והמשורר, המצטיין בדרך כלל במתינותו, לא יכול לכבוש את יצרו ומוקיע את 'אילי הכסף' מסביליה בדברי לעג שנונים וארסיים:

קריאו, שלום תורה ולומדיה אשר בו / תקומתם והנשואם בשיאו (א, ד, 1–2); מי יחכם וקניהם / מי ילמד בניהם / איכה תרביץ תורה / אחריי ואיכה תרעה (ב, 116, כג 10–11); על ידיעותי בחכמות: ... מציב בנין, החכמות ונותן פרין / משיב לכל שואל ענין, כי מצא לחכמה מעין (א, קכט, 12–15); ומה תרוצו ללמוד / ונעלמה המליצה [אחרי מותו] (ב, 116, כג 13). על משרתו: סרה גדולה והתורה והכבוד והמשרה [אחרי מותו] (ב, 107, יו, 11–12); ניר משרה (א, קכט, 23). על פעולתו בשביל בני עמו: [אחרי מותו] ואין עומד בפרצות / ביום כלה ונחרצה, בקום לביא וליש / ושרף מעופף ואפעה (ב, 116, כג, 17–18); מי ירוה צמאים / אחרי יבוש מעינו, ומי ישביע רעבים / אחרי סור שולחנו, מי ילחם לעמי, / אחרי מות עדינו (ב, 127, כח, 15–16). חליפת-מכתבים מעניינת בין ברוך בן יצחק אבן-אלבאליה ואחד מידידיו פירסם י. רייפמאן ב'אוצר טוב', 1881, עמ' 41–54. גם כאן מופיע לפינו אבן-אלבאליה כעסקן ציבורי, הדואג לענייני כלל ישראל. הוא הרביץ תורה בישיבת קורדובה.

55 א, פח: 'ויאמר בנות אנשים מבין תושבי סביליה בפתיחת השיר ועבר ממנה לשבח הוויר אבו אלחסן אבן-קמניאל' (וקאל יהג'ו קומא מן אהל אשביליה באלתשביב ואנצרך מנה למדח אלוויר אבי אלחסן בן קמניל [נ"א: קמניאל]). הדברים שמשמיע המשורר על אנשי סביליה הם פרי ניסיון מר שרכש לו במגע אישי עמם: כמעט בעינה אבדה נפשי בעם / נשאו לרום קרנם והיא נגדעת, לולי פני מאיר אשר בו היתה / שונה באהבתו ומשתעשעת (שם, 25–28). הבית השני המובא כאן מוכיח, שהכיר פנים אל פנים את אבן-קמניאל. בשיר אחר לכבודו של אבן-קמניאל מכריו המשורר: זנחתי מגורי מושב / ואשכון סביבו (א, קכו, 21), משמע שהתגורר בסביליה, עירו של המהולל.

החֹשְׁבִים כְּסֶפֶם לְעֵץ דָּעַת וְעַל- / כֵּן יִירָאוּ לְגֹשׁ בְּעֵץ הַדָּעַת ...
 אִיךָ תַחֲשָׁבוּ חֲכָמָה כְּגַחֲלָתָ? וְלוֹ / עֲלֵתָה בִידְכֶם, הִתָּה טַבְעָת!
 אִיכָה תִמְוִרִים רוֹבְצִים יוֹכְלוּ שְׁאֵת / מִשָּׂא [= חֲכָמָה] וְהֵם גִּלְאוּ שְׁאֵת מִרְדָּעַת
 חֲבֵרַת בְּהֵמוֹת כּוֹרְעָה תָמִיד לְמוֹל / תִּקְרֶה וְלֹא יוֹדְעָה לְמִי כּוֹרְעַת
 לֹא יִצְלָחַה בַּעֲדַת מְשֻׁנְעִים אָבֵל [= לְבַד] / אִישׁ יִהְפֹּךְ נִפְשׁוֹ לְמִשְׁתַּנְּעַת
 (שם, 7-8, 11-12, 15-18, 23-24)

אמנם לא כל עשירי סביליה היו מן הסוג המתואר כאן. דברי רוגז אלה משמשים דווקא כפתיחה לדברי שבח שנועדו לנדיב מאנשי אותה העיר, אבו אלחסן מאיר אבן-קמניאל, ומלבדו מצא לו המשורר ידידים נאמנים גם בין תושביה האחרים, ואפילו בין עשיריה. מאיר אבן-קמניאל הנ"ל נולד כנראה בסאראגוסה, והיה בן למשפחה ענפה. עשירה ומיוחסת; כשנפגש בפעם הראשונה עם יהודה הלוי, היה עדיין צעיר לימים⁵⁶. המשורר רכש את לבו של הנדיב, וכפי שאפשר להכיר מסגנון שיריו, שררו בין שניהם יחסי אהבה וידידות; בחתימה של אחד השירים, המלאה חיבה ורוך, מאחל יהודה לידידו שיבריא ממחלה אשר חלה בה⁵⁷, ובשיר אחר מנסה הוא לפייסו כשקצף עליו ללא חטא⁵⁸. אבן-קמניאל זכה לתואר הערבי 'הוזיר המרומם' (אלוזיר אלג'ליל), שניתן רק לבעלי משרות גבוהות. ואמנם ישנו שיר של יהודה הלוי, העושה רושם של ברכה להכתרתו של אבן-קמניאל; המשורר מביע את שמחתו של כלל ישראל על 'הבשורה' הגדולה ומפור בשפע שבחים ל'נשיא אלהים' האומן בחיק משרה⁵⁹. אין להכיר, אם המאורע המרומז כאן התרחש בסביליה; על עמדתו של אבן-קמניאל באנדלוסיה לא נמסר שום דבר, בעוד שידוע לנו מפיו של הרמב"ם,

56 א, פח 33: רואים מעט שני ורוב שכלו... בנוגע לסאראגוסה, ראה הערה 60. – שם, 37-40. לו את אבותיו ידעו או אמרו / היא מעלה מאב לבן נוסעת, יאות כבוד אביו עטרת לו כמו / תאות עלי ראש אהרן מגבעת. – בן משפחתו של מאיר היה הרופא אבו עמר יוסף אבן-קמניאל. משה אבן-עזרא חיבר לכבודו את השיר הידוע 'אש קדחו אוריו' (דיואן מס' כא), ושלה לו דברי תחנוּמין במות עליו אחיו שמואל (שם, מס' ט). שיר אחר ייחד אבן-עזרא לחתונתו של יוסף, שהתקיימה אחרי שובו מפורטוגאל (ראה את הכותרת של מס' קצט; כנראה צ"ל בה; בבואה במקום: בבונה). הוא מכנה את יוסף שהיה אז 'צעיר לימים' (44) בתואר 'השר' (14), משבח את כוחו ברפואה (16-18), את נדיבותו ואת אמונתו בכתיבת מכתבים (19-24), את שיריו (54 ואילך); כמו-כן הוא מברכו לחתונתו (29-35). לדעת יצחק בער (ציון א 19, הע' 36), יש לבטא: קְמִיָּאֵל.

57 א, טז: וקאל פי אבא (צ"ל אבי) אלחסן בן קמניאל, 23-26: רפאות תהי דודי לשריך / מכל חלי יקרה וכל מדוה, הרבה חלינו מעט חליך / כי את לכל איש יחלה מקוה.

58 א, מב: זיכתב אל אבו אלחסן אבן-קמניאל בהשתדלו לפייסו' (וכתב אלי אבי אלחסן בן קמניל יסתרצ'יה) שם, 15: וקראו אל ידיד קצף ללא חטא.

59 א, קיח: ו'לה פי אבן קמניל לחן יודעי מכאובי' 1-2: פנו דרכינו / ותנו יקר לפני מלכינו, ירוץ כרוץ ברק קול הבשורה על פני ארץ... 10: על עקבותיך / נגלה נתיב יושר לישראל... 14-17: אנשי זמנך / רואים צבא רום רבבותיך, קראו לפניך / אברך ולפני

כי הוא פעל כרופא בחצר המלך עלי בן-יוסף במראכש. ייתכן אפוא, שבשיר הנ"ל מדבר יהודה הלוי על עליית אבן-קמניאל לגדולה במארוקו. באותם הזמנים היו לרופאי-החצר גם הרבה סמכויות אחרות, וחוג פעולתם איפשר להם לעסוק בפוליטיקה ובעניינים ציבוריים. אבן-קמניאל העתיק את מושבו לארץ מארוקו על כל פנים לפני 1030⁶⁰, וגם לעניין נסיעה זו הועיד יהודה הלוי שיר מיוחד⁶¹.

בחברתו של אבן-קמניאל פעל כרופא בבירת המוראבטים אבו-איוב שלמה אבן-אלמעלם מסביליה, גם הוא בעל תואר 'וזיר' ומידידיו של יהודה הלוי; על הרפתקאות אחד משיריו ששלח לגרנאדה כבר דובר עליל. לשני הוזירים אבן-קמניאל ואבן-אלמעלם ביחד מיועד מכתם קטן של יהודה הלוי⁶², בעוד שבין השירים לכבודו של

מרכבותיך, לאמור באזניך / גאון עדי, כי כן אבותיך, היו נסיכו / ונשיא אלהים את בתוכו, אמון בחיק משרה / רוח והתענג בדודיה ...

⁶⁰ על פעולתם של אבן-קמניאל ואבן-אלמעלם בחצר עלי אבן-תשפין במראכש למדים אנו מדברי הרמב"ם בספרו על מחלת הקצרת (כ"י פאריס). מונק מסר את תוכנם בכתב-העת *Archives israélites*, 1851, עמ' 326. הנני אסיר תודה לד"ר א. שפאנייר (בברלין), על שהעתיק בשבילי בעצם ידו את דברי מונק מתוך הגדפס. היות וכתב-העת הנ"ל יקר-המציאות (בירושלים אין אף טופס אחד של שנת 1851!) ניתנת להלן הפסקה על הרופאים היהודים כלשונם, לפי העתקתו של ד"ר שפאנייר: Au chapitre XIII du traité de l'Asthme, vers la fin de l'ouvrage, Maïmonide, en parlant des grandes précautions nécessaires dans l'emploi de la thériaque, raconte un fait arrivé à la cour du Maroc sous le regne de 'Ali, fils de Yousouf ben-Tasoufin, où un grand personnage, relevé d'une grande maladie, mourut subitement pendant sa convalescence, par une erreur commise dans la dose de la thériaque quoiqu'il fût soigné par quatre des plus grands médecins de l'époque, savoir: Abou'l-'Alâ ibn Zohr, Sofîân, Abou'l-Hasan ben Kamniâl, israélite de Saragosse, et Abou-Ayyoub ben-al-Mo'allim, israélite de Séville, et, après avoir rapporté tous les détails de cet événement, l'auteur ajoute que le vèzir Abou-Becr lui avait dit tenir de son père Abou-Merwân, qu' Abou'l-'Alâ (le grand-père) s'était trompé dans la dose de la thériaque (voy. manuscrit hébreu, No. 411, fol. 102). Maïmonide cite aussi à cette occasion Abou-Yousouf, fils du dit Abou-Ayyoub, qui lui avait également parlé du fait en question. Quant à Abou-Becr ibn-Zohr, il avait au moins vingt ans de plus que Maïmonide; il résidait habituellement à Séville, sa ville natale, et Maïmonide l'avait probablement connu en Espagne, avant de se rendre à Fez. סביליה ומת בקורדובה בשנת 30-1031 (ראה (G. Colin, *Enzykl. des Islam*, II 458).

אבן-קמניאל ואבן-אלמעלם נמצאו אפוא במארוקו על כל פנים לפני השנה הזאת. ⁶¹ א, קכו: 'ולו על אבן-קמניאל בשעת נסיעתו למארוקו' (ולה פי אבן-קמניל ענד ספרה ללמגרב). על הנסיעה אומר המשורר בתוך השיר: יום סוב הידיד אל ארץ רחוקה (1) ... לכרוב ועלה אל עבר הים מספרד (16).

⁶² א, לג: 'ויכתוב אל שני הוזירים הנעלים אבו איוב אבן-אלמעלם ואבו אלחסן אבן-קמניל' (וכתב אלי אלוזירין אלג'לילין אבי איוב בן אלמעלם ואבי אלחסן בן קמניל ז"ל). הוא פונה לשניהם בקריאה ידידותית: 'סגור לבי ארון דת לידידות' (1).

אבן-אלמעלם לבדו יש להזכיר תלונה על הפרידה ממשא אבן-עזרא ושיר המכיל אולי רמז לארץ מארוקו.⁶³

עם בני המשפחות אבן-אזהר ואבן-אלמהאג'ר, שלפי עדותו של משה אבן-עזרא היו מן המיוחסות ביותר בסביליה, עמד יהודה הלוי גם כן בקשרים. ה'זויר' אבן-אסחק נחמן אבן-אזהר, בנו של אבן-אלפתח נחמן מסביליה, מחוג מיודעיו של משה אבן-עזרא, קיבל שני שירים מיהודה הלוי; באחד נזכרת בין השאר עזרתו של הזויר לבני עמו בשעת מצוקתם, בשני מודה לו המשורר על שתקן בית-כנסת ברוב נדיבותו והקים בו מגדל עץ ('בימה') חדש.⁶⁴ מקום מגוריו של אבן-אברהם יצחק אבן-מהאג'ר אינו נזכר במפורש בדיואן של יהודה הלוי, ואולם עד כמה שידוע לנו, חיו גם אחרים מבני משפחה זו בסביליה.⁶⁵ ועל כן אפשר אולי להניח, שהוא נמנה עמם. יצחק אבן-מהאג'ר היה מסלתה ושמנה של הקהילה, מן 'הגבירים המשכילים והנדיבים בעלי המשרות'.⁶⁶ למאורע אחד שהתרחש בביתו של אבן-מהאג'ר הקדיש המשורר תשומת-לבו המיוחדת: הנדיב השיא את בתו לאבן-אסחק אברהם אבן-אלרכיב,

63 א, עה: 'ולה פי אלוהיר אבו איוב בן-אלמעלם', 9-10: בבוא ממערב נר מערבי ומים הערבה ים מזמות. לאותו הידיד נועדו גם השירים א, ג: 'ולו כשנפרד ממשא אבן-עזרא וכתב אל הזויר אבו איוב אבן-אלמעלם' (ולה ענד מפארקתה אבי הרון בן עזרא וכתב אלי אלוהיר אבי איוב בן אלמעלם). גם אברהם אבן-עזרא כתב שיר לכבודו (דיואן, מהד' י. איגר, מס' 195). ח. שירמן, המשוררים בני דורם וכו' סדר שני, (תרצ"ח), 249-205. ש. מ. שטרן פירסם על-פי כ"י שוקן 37 את הטקסט השלם (40 בתים) של 'אט לי חזק לבב' והיא תשובתו של יהודה הלוי לשירו של אבן-אלמעלם 'עב תערוף', עיין S. M. Stern in M. Lazar (ed.), *Romanica et Occidentalia*, Jerusalem 1963, pp. 262-263

64 ח. שירמן, המשוררים בני דורם וכו', א, ע' קמד. - א, קיג: 'וקאל פי נחמן בן-אזהר' 4: כי שמש ברקיע לנשיא מערב תקד... 8-10: יום הורישו המשרה / לשכם נטע נעמן, יום לבעליה תקרא / יענה השר נחמן, נמצא בצרות עזרה / ויהי רועה נאמן. ב 309, צג: 'וקאל פי אלוהיר אבי אסחק בן אזהר נ"ע' 3: ומגדל עץ חסד פעל, 9-10: העיר האל רוחו לקים, חרבות ביתו על קן לבנות, הנה זכרו על מגדל זה.

65 אבו סלימאן אבן-מהאג'ר מסביליה חי במחציתה השנייה של המאה ה"א. שירמן, שם, עמ' קמד. אבו אסחק אברהם אבן-מהאג'ר גר בסביליה, כפי שמתברר מהתימתו המשובשת של שיר אחר מאת משה אבן-עזרא. דיואן, הוצ' בראדי, מס' רסא, 26-27: נמצ'י לאשביליה... ונתחרש(?) באבן מהאג'ר. אברהם אבן-מהאג'ר היה בין האנשים המפורסמים ביותר בזמנו; בן למשפחה מיוחסת (מב"ע דיואן קפג 38), עשיר בעל משרה רמה ('שר', 'זויר'), תלמיד חכם הבקי באסטרונומיה. משה אבן-עזרא מעיד עליו שעזר הרבה לבני עמו בשעת מצוקה (קפג 9, 10, 11, 18, 19, 20). הוא הקדיש לו את ספרו 'הענן' בכללו ומדבר בשבחיו במיוחד במבוא הערבי ובשער הראשון (בן 151 שירים) של הספר. את שבחו של אברהם שרו גם המשוררים יוסף אבן-צדיק - Josef ibn-Zaddik 16, ראה שם הבית (23) ויוסף אבן-ברול (נדפס בשמו של אבן-צדיק ב'מבחר השירה' של בראדי-יגור, עמ' 194. ראה שם הבתים 11-12, 14, 19-23).

66 א, צח: 'וקאל פ [אבי] אברהם בן מהאג'ר' המהולל מכוונה בתואר 'הגביר' (8). השווה כמו כן 15: מערב יתאמר / על שמו עם שנער, 18-20: אם לנר מערכה / בקשו את פניו, אם לגיר ממלכה / שאלו רעיוניו, אם להן וברכה / יחלו לעניו.

אחד מריעיו של יהודה הלוי והלה שלח אל החתן לא פחות משלושה שירים ליום כלולותיו. אנב, כנראה לא היה אבן-אלרביב יליד אנדלוסיה⁶⁷. יהודה הלוי החליף שירים עם אבן-זכריא יהודה אבן מר-אבון, משורר מסביליה, ואף-על-פי שהעניין קשור בנושא הפרק הזה רק באופן חיצוני, כדאי להזכירו כאן. אבן-מר-אבון הזקן חשב משום-מה שיהודה הלוי חייב להללו ותבע זאת ממנו בצורה חריפה במקצת. יהודה הלוי לא נפגע מסגנונו, אלא הצטדק לפניו בצניעות ובהכנעה בהודיעו, שבעצם כבר חיבר שיר כזה אלא שהוא אבד ונמצא רק אתמול. ואכן הכניסו המאספים לתוך הדיואן של יהודה הלוי גם אותו השיר שנתגלה באיחור זמן⁶⁸.

67 ב 29, כו: 'ויאמר על יצחק אבן-אלרביב כשנשא את בת אבן-מהאג'ר ירחמהו האל' (וקאל פי אסחק אבן אלרביב חין תזוג' אבנה אבן מהאג'ר רח' אללה). בשיר נאמר על החותן (3-4): מה אטיף על בית ישחק וענף דומה שורש, על מצח ימים הוחק / כי הוא משרה יורש. א, קכ: 'ויאמר בברכו את אבו אסחק אבן-אלרביב כשנשא את בת אבן-מהאג'ר' (וקאל יהני אבא אסחק בן אלרביב ענד אמלאכה אבנה בן מאהגר). החתן היה משבט לוי (בית 1, ראה בראדי, הערות 286). עליו נאמר (7): מיום עלותו אל פאת מערב / לא שאלו עמו עלות סהר. ב 276, נד: 'ויכתוב אל הנוכר בברכו אותו לחתונתו' (וכתב אלי אלמד' כור מהניא לה באלערס). פה נזכר שמו העברי של החתן (16). החתן היה ידיד המשורר 'ידיד נפשי אשר מכל אהבים / אהביו דברו אלי נכונה' (43-44). אברהם אבן-אלרביב חיבר קינה על מות הנשיאים בני מהאג'ר. היא פורסמה בספרי 'שירים חדשים מן הגניזה', 217-218, ועיין שם גם בעמ' 215-216.

68 על יהודה אבן-מר-אבון ראה: ח. שירמן, המשוררים וכו', א עמ' קמו-קמו. שירו של אבן-מר-אבון נדפס באחרונה ב'שער השיר' של בראדי-אלברכט, עמ' 129. המשורר רומז לגילו בבית הראשון: שיבה פני השחרות חומדת. - א, סג: 'והשיב לו והזכיר שכבר קדם לו שבחו בשיר, אלא שהוא אבד ואחר כך מצאו' (פאג'אבה וד'כר אנה תקדם לה מדחה פי קצידה ואנהא צ'עאת ת'ם וג'דהא). ב 222, יב: 'וזה השיר אשר סבר שהוא אבד ממנו ואחר כך מצאו' (והד'ה אל קצידה אלתי זעם אנהא צ'אעת ענה ת'ם וג'דהא).

חלק שני

א. בספרד הנוצרית

יהודה הלוי ישב בספרד הנוצרית לא רק בימי ילדותו, אלא גם בזמן מאוחר יותר, לאחר שכבר הכיר את אנדלוסיה. החומר הנוגע לעניין זה מצומצם למדי ואינו מספיק כדי לקבוע בוודאות, מתי שב המשורר אל החלק הנוצרי של המדינה ובאילו ערים גר. כמובן, קיימת גם האפשרות, שהעתיק את מושבו מאנדלוסיה לארץ 'שעיר' יותר מפעם אחת בחייו.

בשיר הנועד ליצחק אבן-אלשאמי מכריז יהודה הלוי על עצמו, כי 'אהלו' – כלומר, מושבו – נודע בקצות ארץ בני שעיר, והגדרה זו מתאימה יפה לטולידו, שנמצאה קרוב לגבולות מדינת המוראביטים, גם אחרי שנספחה למלכות קאסטיליה. אולם אין לנו שום סימוכין לקביעת זמנו של השיר, ואולי חיבר אותו המשורר דווקא בראשית נעוריו, עוד לפני שעזב את קאסטיליה בפעם הראשונה. מאידך הגיעו אלינו שירים אחדים, שחיבר 'לעת מצוא' לכבודם של שני נכבדים יהודים במלכות קאסטיליה; מתוארים בהם מאורעות בעלי חשיבות לוקאלית, כגון נסיעתו של הנכבד למקום פלוני או שובו ממקום אלמוני, ואין להניח שמשורר הגר במדינה אחרת היה דן בדברים כאלה. אחד השירים מוקדש למדינאי היהודי יוסף אבן-פרוציאל (Ferruziel), המכונה סידלוס או סדילה (Cidellus, Cidello), רופאו ויועצו של המלך אלפונסו השישי. סידלוס חי בטולידו בראשית המאה השתים-עשרה, והיו לו בעיר זו ובשכנותה הרבה בתים ואחוזות. שירו של יהודה הלוי נכתב לרגלי ביקורו של המדינאי בגואדלחארה (עיר זו נכבשה על-ידי אלפונסו בשנת 1086); מדובר בו מתוך התפעלות והערצה על השפעתו של סידלוס על המלך והשלטונות ועל עזרתו לבני עמו בשעת פורענות¹. גם בן-אחותו של סידלוס, שלמה אבן-פרוצאל או

1 על היהודים בספרד הנוצרית בתקופתו של יהודה הלוי ראה את מאמרו של יצחק בער הנוכר לעיל, עמ' 252, הערה 3.

2 ב 285, נח: שורות 35–38: יהודה בן שמואל נין שמואל / חמוש בינות חגור חכמות רמון, ונדע אהלו בספר ספרד / קצות ארץ בני שעיר ופרון. – בנוגע למשורר יצחק אבן-אלשאמי ולעניין השיר הזה ראה להלן, עמ' 278.

3 על סידלוס ראה במאמר הנ"ל של י. בער, *F. Baer, Die Juden im christlichen*; 17–18. *Spanien. Erster Teil, Zweiter Band* (Berlin 1936), 14, 352. הערתו של י. בער בנוגע לשיר א. קב מתאשרת אישור מלא על-ידי הכותרת שעל גבו 'ולו בשבח סדילה', לפי מנגינת גורי הלבבות' (ולה ימדה סדילה לחן גורי הלבבות). לתשומת-לב ראויים הבתים דלקמן: ראשי עם עת התאסף / ומלכים בסודם / כלהם חודו ליוסף / כי הוא עין כבודם

פרוציאל היה בעל משרה גבוהה, אם כי לא נודע לנו דבר על טיבה. בשמו קשור התאריך היחיד שנמסר לנו מתקופת-חייו של יהודה הלוי בספרד הנוצרית. שלמה אבן-פרוצאל היה צריך לשוב מאראגון באביב שנת 1108, והמשורר חיבר לכבוד המאורע שיר-ברכה מיוחד; באמנות רבה מסר בו תיאור העיר (טולידו?), המצפה בקוצר-רוחו לשובו של גדול-הדור הנערץ, המתאבלת על העדרו והשמחה לראותו מחדש⁴. אולם שלמה אבן-פרוצאל לא זכה לקרוא את השיר וליהנות ממנו: יד הגורל האכזר קטפה את חייו באיבם, עוד לפני שהגיע לגיל הארבעים. ב-3 במאי שנת 1108 נרצח על-ידי ספרדים נוצריים, ויהודה הלוי, שהתכוון לקדמו בכרכה נהפך בעל-כורחו לנושא קינה על מותו בלא עת. את קינתו על שלמה אבן-פרוצאל רשם בעט השותת דם. יגונו העמוק והתמרמרותו על 'בת אדום' הרשעה הובעו בה בכוח שירי נפלא⁵.

בספרד הנוצרית המשיך המשורר את חליפת השירים עם ידידו הוותיק יהודה אבן-גיאת. מתוכה למדים אנו שיהודה הלוי נטש את אנדלוסיה לא מרצונו הטוב; שהרי באחד השירים מופיע מוכיח מדומה, השואל אותו: אמור מה לך לדרך מערב (אנדלוסיה) עוד — והוא זרך תמול כזרות אלילים? (ראה יש' ל, כג). הביטוי חריף

(2-1), בו נקל עבטיט מכביד / כי גבר ושרה (9) ... כי שָׁאֲנוּ שרים החריד / וקלע בשערה, שמהו אלהיו יחיד / מבצר עוז בצרה. על גואדלחארה ראה, *Enzyklopädie des Islam*, II, 188, מחתימת השיר יוצא, שסידלוס הלך לגואדלחארה.

4 א. יג. הכותרת שעל גבי השיר נדפסה בכתב-העת 'החלוץ' א, 151: 'ולו בשבחו של ר' שלמה אבן-פרוצאל בן אחותו של סדילה בשומו ממדינת רדמיר' (ולוה [= ולה] מדח ר' שלמה בן כרוצא [צ"ל: פרוציאל] בן אכ'ת סדילה ענד רג'ועה מן בלאד רדמיר). מדינת רדמיר זוהי אראגון. עיין 14 p. 2, *Baer, Juden im christl. Spanien I*. המשורר אומר על אבן-פרוצאל 27-36: השר אשר יאתה משרה לשכמו וה' / נה האדמה כחפצו יעבדה, נסע וחשכו פני עיר אחריו כאשר / זרחו לפניו כשומו כל צדדיה, גבהה אדמה דרכוה פעמיו עדי / שמה מרומי זבול תחת צעדיה, ארץ נבוכה כחולת אהבה צמאה / אליו ועת שחרה כבה יקודיה, ירדה פלאים בנסעו אף בשומו בנו' / עם תארו שכהה לימי מרודיה.

5 ב 92, יא: 'ויקונן מגיה וביה על שלמה בר-פרוצאל לאחר ששבח אותו בשיר בעלת כשפים ולפני שהעביר את השיר למהולל נרצח הלה. ויאמר' (וקאל בדיהא ירת' שלמה בר פרוצאל למא מדחה בקצירה בעלת כשפים וקבל אנפאד'הא ללמדוח' [צ"ל: ללמדוח] קתל פקאל). ב, 93 יב: יום נהרג הגביר עשרים באייר שנתו / תתס"ח ספורים עלי אלפי ספוריה, לא נשלמו לו לארבעים שנותיו ובא / יום קץ לנפשו ושבה אל מגוריה (141-144) ... הה לי גבירי למי זה אחריו תהי / משרת הדרך ומצנפת פאריה (45-46) ... אל מי ינסון מעט הצאן וגלות ספ' / רד בלתך מי יהיה רועה עדריה (49-50) ... ישפוך אלהים מטר זעם עלי בת אדום / שרשה ירצץ וקצץ את אמיריה, ישיב לחיקה גמול בשכול ואלמון ויש' / כיב כל המונה ככל צלמי אשריה, מגל ישלח ויקצר את קצירה ונת / ידרך לעמה עדי תום כל קצירה (119-124). בעמ' 446-448 של ספרי 'שירים חדשים מן הגניזה' (1965) פרסמתי שתי קיעות על הריגת יהודי בעיר גואדלחארה, כנראה במאה הי"ב או הי"ג. בשיר השני מקלל המחבר את בת אדום על פשע זה.

מאוד והכוונה כנראה למסיבות חמורות, שהכריחו את המשורר לברוח לצפון.⁶ גם יהודה אבן-גיאית הוכרח ליטול מקל נדודים ולשוט מעיר לעיר בלי מנוחה ומרגוע – אחרי אותה התקופה שבה נפגש עם יהודה הלוי בגרנאדה. מסתבר שבשעת כיבושה של העיר לא היתה לו ברירה, אלא לצאת ממנה כדרך האחים אבן-עזרא. ברם, לבסוף הצליח לחזור אליה ולהשתקע בה וכבר ישב בה בשעה שיהודה הלוי שלח לו את שיריו מספרד הנוצרית. בתקופה זו כבר היה אבן-גיאית איש בא בימים והתלונן באריכות על זיקנתו. נראה שעסק בהוראה בקהילת גרנאדה והקים כמה תלמידים.⁷ רמזים לחייו של יהודה הלוי בספרד הנוצרית יש למצוא עוד במקומות מועטים, כגון בפתיחה לשבחו של נתן אבן-אלוראק. בשיר זה, השייך לתקופה מאוחרת, קובל המשורר על ידידים ב'מזרח' (ספרד הנוצרית) שבגדו בו ומכרו אותו כמו בני יעקב את יוסף.⁸ בזהירות רבה אפשר להזכיר כאן גם את שירו אל שלמה אבן-גבאי, הנועד לנדודיו וסבלותיו של המשורר ב'מעברות מזרח ותימן'. מאחר שהוראת המילה 'תימן' אינה ברורה כל צורכה, אין לקבוע מסמרים גם בנוגע ל'מזרח'.⁹ לבסוף עלינו להזכיר את הפיסקה הידועה ממכתבו של יהודה הלוי לדוד נרבוני, אשר בה מדבר המשורר על עבודתו בתחום הרפואה. עבודתו מתנהלת בתוך 'עיר גדולה ויושביה ענקים והם אדונים קשים'. לפי דעת כמה חוקרים, אין העיר הזאת אלא טולידו וייתכן שהצדק אתם.

6 א, מ 15–22: 'הלא זה אהלך נטוי במזרח / ומנעמיו סביבך נחלים, אמור מה לך לדרך מערב עוד / והוא זרך תמול כורות אלילים?' עניתיו: 'איך יהי לבי במזרח / ומורשיו במערב הם חבולים, לשחר את פני הרב יהודה / אני עולה כעולה לרגלים'. על 'מזרח' ו'מערב' ראה לעיל, עמ' 253, הע' 6. אבן-גיאית ישב בגרנאדה, כלומר ב'מערב', כשקיבל את השיר הנ"ל. בשיר אחר, השייך בלי ספק לאותה תקופה, אומר אבן-גיאית על יהודה הלוי: 'מי זה אשר מאדום בא עם שעיפי חלום / גזל שנתי ולקח את ערובתי' (שער השיר, עמ' 125, 36). ר"ל שהוא ראה בחלום את צלמו של יהודה, השווה בספרד הנוצרית. מוצאים אנו בתשובתו של יהודה הלוי לשיר זה (א, ק 57–58): לא באמת נקראה עירכם ברמון עדי / היה בתוכה יהודה הוד תעודתי.

7 בראדי-אלברכט, שער השיר, שם, 24–25; 29–30: קצרה שאתי מעונתי ואותי בלי / כסף מחיר מכרה ארץ מכורתי, אמדוד ברגלי עמקים לא קניתים ואת- / נחל ארצות אשר לא מירושתי... נגזר לנפשי נדוד קין ואם אין דמי / אחי בקול צועקים עלי באדמתי, נושאי כלי מחנה מעיר לעיר שאלו / איזה מכוני ואי מקום מנוחתי. – יהודה הלוי א, ק 37–42: המעמיד מגדלי דת על יסודם וחור- / קר אחרית דין ואם לא כן שאלתי, הוא רב יהודה יסוד סוד התעודה שמו / נודע בישע [= גיאית] ומאתו תהלתי, קול אחנן לתלמידיו אשר חקקו / צלמו בחובי וטוב זכרו לנשמתי.

8 280, נו: 'וקאל ימדח ר' נתן בן אלורק רחמה אללה' (הנוסח שבכ"י שוקן 37, דף 180ב: 'וכאטב ר' נתן אלמרה ז"ל' נראה כטעות סופר). בשיר נאמר (19–22): עלי אחים נטשתימו במזרח / נטוש יוסף בני אביו בדותן, מכרוני ושכחו את אמתי / כאלו האמת שלא כדתן.

9 א, נ 1–2: בשוטי מעברות מזרח ותימן / יחיד מבלי קרוב כאלמן. על אבן-אלוראק ראה את דברי בתרביץ כט (תש"ך–1960), 193, ועל אבן-גבאי עיין להלן, עמ' 280–281, 335–336.

ב. בקורדובה

יהודה הלוי ישב בקורדובה ישיבת-קבע במשך שנים רצופות ויש אפילו להניח, כי עיר זו היתה מקום-מגוריו העיקרי¹⁰. בתקופת שלטונם של המוראבטים סבלה בירת אנדלוסיה לשעבר ממצוקות כלכליות ומדיניות למיניהן, ואף-על-פי-כן נשארה היא מרכז יהודי ממדרגה ראשונה, עירם של סופרים ותלמידי חכמים. בעצם ימי ירידה אלה – בשנת 1135 – נולד ובילה את ילדותו בין חומותיה הרמב"ם. מבין ילידי קורדובה בזמנו של יהודה הלוי נודע בייחוד המשורר והפילוסוף אבן-עמר יוסף אבן-צדיק (מת בשנת 1149), שנתמנה לדיין בעיר-מולדתו בשנת 1138. פעם אחת כשבא יהודה הלוי לקורדובה לשם ביקור או כדי להשתקע בה, קידם אבן-צדיק את פניו בברכה והגיש לו שיר-תהילה בצירוף מתנה, בשמו ובשם קהל מעריציו שבקורדובה. יהודה הלוי הודה לאבן-צדיק בדברים נרגשים על שהגדיל לעשות אתו; לדעתו, די היה לו גם בהבעת האהבה העזה של רעיו 'שאלתי – ידידותכם לבדה!¹¹. אבן-צדיק היה מהאנשים המקורבים במיוחד ליהודה הלוי וכמו כן לאבן-עזרא. בדיואן של יהודה יש שיר שחיבר ביום פרידתו מאיזה רב יוסף, ויש מזהים אותו עם אבן-צדיק; ברם, אין בכותרת ובתוכן הדברים שום תימוכין לזיהוי זה¹². מלבד התשובה לדברי הברכה הנ"ל הגיעו אלינו רק שני שירים מיהודה הלוי המיועדים בוודאות לאבן-צדיק, אולם הזמן והמקום שבהם נכתבו אינם ידועים. באחד דורש יהודה בשלומם של בני יוסף אבן-צדיק; אברהם, עובדיה ויונה, ובשלומם של

10 א מכתב ז, 9-15: ובכן אני מתעסק אפילו בשעה שאינה מן היום ולא מן הלילה בהבלי רפואות והוא לא יוכל לרפוא להם והעיר גדולה ויושביה ענקים והם אדוניים קשים ובמה יתרצה עבד אל אדוניו כי אם בכללות ימותיו בחפציהם ובכללות שנותיו ברפאות מדויהם, ורפאנו את בבל ולא נרפתה.

10א עיין לעיל, הע' 4. הכינוי 'אלקרטבי' מוכיח, שיהודה הלוי ישב בקורדובה ישיבת-קבע במשך שנים רצופות, אלא שאין לקבוע את התקופה. משה אבן-עזרא כתב את הדברים האלה סמוך לשנת 1135 (בספרו מובא בית מתוך שיר שחיבר בשנת תתצ"ה; הלפר, שירת ישראל, קצב). והוא הנדפס בדיואן, מס' קלו. נוסח הכותרת במקום האחרון הוא אמנם תתצ"ה, אולם כפי שמעיד המהדיר, כתוב בכ"י שוקן תתצ"ה, (וראה להלן, הע' 67) ואולי אפשר להסיק מכאן, כי בשנה הזאת או סמוך לה התגורר המשורר בקורדובה. אגב, אברהם אבן-עזרא, יליד תודילה ותושב קורדובה כמו יהודה הלוי, מביא בביאוריו כמה מפירושו של בן-זמנו המפורסם. ניסוחם מראה שאבן-עזרא קיבל חלק מהם, אם לא את כולם, מפה לאוזן.

11 על יוסף אבן-צדיק ושיריו ראה 'ידיעות המכון לחקר השירה העברית', כרך ב, עמ' קסג-קעח. ח. שירמן, שירים חדשים מן הגניזה (1965), 257-266. א פג: 'וכתב אליו ר' יוסף אבן-צדיק את הבתים האלה בצירוף מתנה כשבא [יהודה] לקורדובה (וכתב אליה ר' יוסף בן צדיק הד"ה אלאביאת מע הדיה ענד ורודה קרטבה) ... והשיב לו' (פאג'אבה).

12 א י: 'ויאמר ויכתוב אל ידי' (וקאל וכתב אלי צדיק). שמו של מקבל השיר היה יוסף. השווה את הבתים 7-10: ולב כוסף לרב יוסף יאסף / פרי דתו בטרם הפרידה, הלא רב ממך דרך להרחיק / וקח ממעדני פיו לצדה. 13-14: לקט המן לך היום ומחר / תבקשהו כבקש האבדה.

'מיודעיו ורעיו', כנראה מכריו בקורדובה¹³. השני אינו אלא מושח (שיר-איזור) בסגנון סטיריאוטיפי¹⁴. ידוע לנו עוד על מאורע בחייו של המשורר, הקשור בעיר קורדובה, אלא שמסיבותיו אינן ברורות במידה הדרושה. פעם אחת באו אל העיר אבו-יוסף יעקב אבן-אלמעלם – כנראה בנו של הוזיר שלמה מסביליה – יחד עם אחי אביו. יעקב אבן-אלמעלם נשא דברי שבח על יהודה הלוי במשקל ובחרוזים והלה השיב לו מידה כנגד מידה. בשעה זו כבר התכוננו אבן-אלמעלם ודודו לעזוב את קורדובה ומשום כך הכניס יהודה אל שירו רמזים לנסיעתם הקרובה. למרות הרמזים האלה, אין להכיר מן השיר, אם יהודה הלוי עצמו נמצא באותה שעה בקור-דובה. תוכן הכותרת שעל גבו מתמיה במקצת: אם לא נפלו בה אי-אילו שיבושים, הרי יוצא ממנה, כי המשורר שלח את תשובתו לאבן-אלמעלם מן אוניה. הייתכן שכתב להם בשעת נסיעה על נהר גואדלכיביר?¹⁵

ג. ידידיו ומכריו של יהודה הלוי

יהודה הלוי קנה את עולמו בחייו. שמו התפרסם בין כל יהודי ספרד, וגדול היה מספר האנשים שבאו אתו במגע פנים אל פנים או שהחליפו אתו שירים ומכתבים. הוא הצליח לרכוש את לבות האנשים לא רק בזכות שמו שהלך לפניו, אלא בעיקר משום שהיה בעל מזג רך וחם, לא נחבא אל כליו ואהב את הבריות. קל להיווכח. אפילו מתוך קריאה שטחית בשיריו, שהיו לו המידות הדרושות כדי לקרב את הבריות לעצמו, כדי לכוונת ברית ידידות אתם ולשמור להם אמונים. וכן הוקם בדיואן של המשורר זכר עולם לקהל גדול של ידידים ומכרים גם מחוץ לאנשים שעליהם דובר בפרקים האחרים של מחקרנו. אין ספק שאלה היו נציגי אותה התקופה ומיוחסיה, היינו סופרים, חוקרים, משוררים, רבנים, רופאים, בעלי משרות בתוך הקהילות ואצל השלטונות, עשירים מופלגים וכו', אלא שרובם ירדו לתהום הנשייה, מחמת העדרם של מקורות היסטוריים השייכים לזמנם; ולולי הדיואנים של משה אבן-עזרא ושל יהודה הלוי, לא היינו יודעים כיום אפילו את שמותיהם של כמה מהם. היות וגם החומר שנשאמר בדיואנים הנ"ל אינו מספיק לקביעת הזמן והמקום שבהם נשלחו השירים לאנשים האלה, אין לנו ברירה אלא לסכם במדור מיוחד את הידיעות הממשיות עליהם הכלולות בשירים.

13 א קכד: 'ולה פי ר' יוסף בן-צדיק'. 14–15: איש לבבו ארון לתעודות, דת למענו תרון.
14 א לב: 'וקאל פי יוסף בן צדיק'. 5: וסוד בניו ומיודעיו ורעיו. 9–10: לאברהם ועובדיה ויונה / אשלש את לבבי לחלקים.

15 א ה: 'והיה אבו יוסף אבן-אלמעלם משבח את ר' יהודה הנזכר בשיר בהיותו עם דודו (אחי אביו) בקורדובה. וכשרצה לנסוע מתוכה, כתב אליו יהודה מן האניה (?) את תשובתו וז"ל' (וכאן אבו יוסף בן-אלמעלם אמתדח ר' יהודה אלמד'כור בשער חין כונה מע עמה בקרטבה פלמא אראד אלרחיל ענהא כתב אליה יהודה מן אלמרכב ג'ואבה והו). על אבו יוסף (יעקב) אבן-אלמעלם עיין לעיל עמ' 269, הע' 60.

בין אנשי הקבוצה הזאת יש משוררים שהיו בעלי שם כדורם. יהודה הלוי עמד בחליפת שירים עם שלמה אבן-גיא, ויש להניח שזהו שלמה בן-יהודה גיאת, מחברם של שני פיוטים שנדפסו לעתים תכופות, ולפי השערת מ. זק"ש גם בנו של יהודה בן-יצחק אבן-גיא, ידיד-נעוריו של יהודה הלוי¹⁶. לשלמה זה הריץ יהודה הלוי איגרת מחזרות המביעה את עוז תשוקתו אליו, ושיר ארוך הגדוש מליצות בסגנון ערבי, המכיל בין השאר דברי-שבח על שירו וכתב-ידו ש להמהולל (הטורים 70–71)¹⁷. כמו-כן החליף יהודה שירים עם הנכבד ('השר') אבו-עמר יוסף אבן-מאתקה, ששלח לו מכתם קטן על-ידי ציפור דואר. בתשובתו רומז יהודה לאופן המשלוח של המכתם בשימו את דבריו בפי ציפורים שונות כגון הפרס, החסידה, בת היענה והתור; אולם אין לרדת לסוף דעתו, ונראה שבתשובה זו גנוזה איזו חידה מחוכמת וקשה. בשיר-תשובה אחר מפזר יהודה שפע של שבחים לכשרונו הפיוטי של אבן-מאתקה (א, נו 3 ואילך, 25 ואילך)¹⁸.

עם חוג מכריו של יהודה נמנה גם יוסף אבן-אלשאמי (כפי שמעיד שמו, היתה משפחתו ממוצא סורי או ארצישראלי), אשר כמה משיריו ומפיוטיו הגיעו אלינו בין קטעי הגניזה המצרית. אבן-אלשאמי התייחס בגאווה מופרזת אל פלוני שנקרא ברוך בן-אבון, והנה קיבל יהודה הלוי על עצמו את התפקיד העדין והאחראי של מתווך בין שניהם וניסה להשפיע על דעתו של הראשון בדברי-תוכחה זהירים, תוך כדי הדגשה מיוחדת של גדולת אבן-אלשאמי כגון 'קרב אליו [= לברוך] וקרב אהבתו ומשמשך אצול אור על ירחיו' (א כא, 21–22)¹⁹. יהודה הלוי עמד בקשרים גם עם משורר אחר מאותה משפחה בשם יצחק אבן-אלשאמי. רצה המקרה ויהודה הוכיח לו באופן

Zunz, Literatur-, M. Sachs, *Die religiöse Poesie der Juden in Spanien* 16
geschichte, עמ' 216; י. דוידזון, אוצר השירה והפיוט, עמ' 409, ש 798. כפי שמעיר דוידזון,
חתום בפיוט הראשון שלמה בר יהועש גלאת; נראה שהנוסח בדפוסים משובש וטעון בדיקה.
17 א, צד: 'ולו תשובה לר' שלמה אבן-גיא' (ולה ג'ואב אלי ר' שלמה בן גיאת). ב 329, קיח:
'וכתב אל מר' שלמה אבן-גיא יחד עם הקצידה אשר תחלתה עין נדיבה וכו' (וכתב אלי
מר' שלמה בן גיאת מע אלקצידה אלתי אולה עין נדיבה).

18 א, הערות, עמ' 182: 'ויכתוב אליו אבו עמר אבן מאתקה שני הבתים האלה [וישלח אותם]
על ידי צפורי דואר (וכתב אליה אבא עמר בן מאתקה בהדין אלביתין מטיר. (על הוראה
זו של طبر (ראה Dozy, Supplément II, 79). – א, עד: 'והשיב לו על שניהם בשיר הזה'
(פאג'אבה עליהמא בהד'ה אלקטעה). – א, נו: 'ולו תשובה לאבו עמר אבן-מאתקה' (ולה
ג'ואב אלי אבי עמר בן מאתקה). – התואר 'שר' נזכר: נו, 31, עד, 1, לדעת י. בער, מתאים
מאתקה לצורה הרומאית Mosca (ציון א, 19, הע' 36). ש. מ. שטרן פירסם פירוש לשיר-
ציפורים זה בכתב-העת *Sefarad*, כרך עשירי, 325.

19 א, כא: 'וכתב אל ר' יוסף אבן-אלשאמי בהשתדלו בעד ר' ברוך בן ר' אבון' (וכתב אלי ר'
יוסף בן אלשאמי מעתניא בר' ברוך בן ר' אבון). יש להעיר כי בכ"י שוקן 37, דף 81א רשום
גם על גבי השיר א, פז שלפ' כ"י אוקספורד נועד ליוסף אבן-עזרא; וכתב אלי ר' יוסף
אבן אלשאמי. שירי יוסף אבן-אלשאמי הוצאתי לאור בתוך הסדר השלישי של 'המשוררים
בני דורם של משה אבן-עזרא ויהודה הלוי' (תש"ו), 254–258.

מבדח את גבורתו במלאכת השיר, והמעשה שהיה כך היה: פעם שלח יצחק אבן-אלשאמי שיריידדות למכרו, החזן של קהילת אלחסירס (Algeciras) שעל שפת הים התיכון; את כל הבתים חרו בחרוז 'זן' הקשה והלא רגיל והיה סבור, שהשתמש בכל המלים הבאות בחשבון, פרט למילה אחת. אבל שירו התגלגל לידי שיריידדות של יהודה הלוי, והלה בדק אותו ומצא שאבן-אלשאמי לא מיצה את כל האפשרויות והניח לאחרים מקום להתגדר בו. וכן הודרו יהודה והתקין שיריידדותה לכונו של יצחק והכניס לתוכו את המלים המרובות המסתיימות בחרוז 'זן' שחסרו בשיר הראשון.²⁰

ממקום אחר בדיואן למדים אנו, כי שני משוררים, יעקב אבן-לבייל ויצחק בן-עשהאל, מסרו ליהודה הלוי את שיריהם ודרשו ממנו, שיכריע מי משניהם עולה על רעהו. יהודה הלוי נתן אף הוא את פסק-דינו בחרוזים והכריע לזכותו של יעקב אבן-לבייל.²¹ אבו אברהים יצחק אבן-ברון, מן האישים המפורסמים ביותר בחוגו של יהודה הלוי, ניסה אמנם את קולמוסו גם בחיבור שירים, אבל פעולתו העיקרית היתה בחקר הלשון ובתחום זה עשה חיל. לא נוכל לקבוע את התקופה אשר בה באו במגע איש עם חברו; על-כל-פנים ראוי לתשומת-לב, שגם יהודה הלוי וגם משה אבן-עזרא שהחליפו שירים ומכתבים עם אבן-ברון, היו כמו-כן קשורים בקשריידדות עם רבו של אבן-ברון, לוי אבן-אלתבאן מסאראגוסה. אבן-ברון היה לא רק סופר מובהק, אלא עשיר ונדיב ובעל משרה גבוהה, כפי שמעידים תארי 'הנשיא', 'הנשיא הנעלה' (אלנשיא, אלנשיא אלאגל). פעם שלח אבן-ברון ליהודה הלוי שקדים, צימוקים, תאנים ואתרוגים ממאלגה, העיר הידועה בפירותיה המעולים וצירף, לתשורתו איגרת מליצית ושיר שקול; המשורר אישר את קבלתם בשיריידדות ארוך.²² הוא

20 שירו של יצחק אבן-אלשאמי התפרסם גם הוא בסדר השלישי של 'המשוררים בני דורם וכו'; וזו לשון הכותרת שעל גבו בכתב-יד אוקספורד 1970 (דף 45b): וכתב ר' יצחק אבן-אלשאמי את השיר הזה אל חזן ששרת באַלְחִסִירִס, בחשבו שהוא מיצה את חחרו אשר הכליל בתוכו. (וכתב ר' יצחק בן אלשאמי בהד'ה אלקטעה אלי חזן ולי באלג'זירה אל-כ'צ'רא וקד ועם אנה חצר אלקאפיה אלתי צ'מנהא). כותרת זו היא כנראה המקום הראשון שבו נזכרים יהודים באלחסירס. על הקהילה מדובר גם בגוף השיר (בית 8): במזל טוב לך (= לחזן) גם לעדתך. על גבי השיר של יהודה הלוי רשום: והצטדק (-אבן אלשאמי) על שלא הוכיר את המילה 'חזן' מפני שלא עלה בידו לחרוז בה איוה רעיון. וכשהגיעה הקצידה אל ר' יהודה הלוי ז"ל ראה, שנעלם לו הרבה מאותו חחרו והשלים אותו בתוך קצידה באמרו (ואעתד' ען כלמה חזן אלד' לם יד'כרהא באנה לם ינת'ם לה פיהא מעני פלמא וצל אלקציד אלי ר' יהודה ז"ל ראי אנה קד פאתה מן הד'ה אלקאפיה כת'יר פאסתדר-כהא פי קצאיר [צ'ל: קציד] וקאל). שירו של יצחק נדפס ב'המשוררים', שם, 259.

21 א קטז: ויבקשו ר' יעקב אבן-לבייל ומ' יצחק בן עשהאל את משפטו בנוגע לשיר שעשה כל אחד מהם' (ואסתפתאה ר' יעקב בן לבייל ומ' יצחק בן עשהאל פי שער עמלה כל ואחד מנהמא וקאל).

22 א, ז: 'ויאמר על הנשיא אבו אברהים אבן-ברון כששלח לו ממאלגה שקדים וצימוקים ותאנים ואתרוגים' (וקאל פי אלנשיא אבו אברהים בן ברון וקד אהדי לה מן מאלקה לואא